

INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES
OF THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
SPECIAL EDITIONS 122

AQUATICA
LITERATURE, CULTURE

EDITED BY
MIRJANA DETELIĆ
LIDIJA DELIĆ

Editor in chief
DUŠAN T. BATAKOVIĆ
Director of the Institute for Balkan Studies SASA

BELGRADE 2013

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА 122

AQUATICA

КЊИЖЕВНОСТ, КУЛТУРА

УРЕДНИЦИ

МИРЈАНА ДЕТЕЛИЋ

ЛИДИЈА ДЕЛИЋ

Одговорни уредник
ДУШАН Т. БАТАКОВИЋ
директор Балканолошког института САНУ

БЕОГРАД 2013

Издавач

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ

Београд, Кнез Михаилова 35

<http://www.balkaninstitut.com>

E mail: balkinst@bi.sanu.ac.rs

Рецензенти

академик *Предраг Палавестра*

академик *Нада Милошевић-Ђорђевић*

Слика на насловној страни

Country Bath Inn I

Art Print by Charlene Winter Olson

Технички уредник

Кранислав Вранић

Штампа

Colorgrafx

Тираж

300

ISBN 978-86-7179-083-3

Књига је штампана у оквиру рада на пројекту Балканолошког института САНУ „Језик, фолклор и миграције на Балкану“ (№ 178010) захваљујући финансијској подршци Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Софија Милорадовић*

*Институт за српски језик САНУ, Београд
Филозофски факултет Универзитета у Нишу*

ВОДА И ПОНЕШТО ОД ВОДЕ У СРПСКИМ ДИЈАЛЕКАТСКИМ РЕЧНИЦИМА**

Ништа ти воду не мож да одмени. То запанти.
Ни млеко ни пиво ни ракија. Нема то. Не надај
се. Пи воду и ћути, гледај главу да избавиш.

(Петријин венац, Д. Михаиловић)

Апстракт: У тексту су представљене именичке и придевске лексеме изведене од именице *вода* или од придева *воден*, које су забележене у двадесет осам српских дијалекатских речника и збирки речи. Такође, представљени су и синтагматски спојеви, фразеологизми, пословице и веровања у којима је кључна реч – *вода*.

Кључне речи: српски дијалекатски речници, *вода*, изведенице, семантика, изрази и изреке

I

Вода је, као што је познато, један од четири основна природна елемента – уз земљу, ватру и ваздух. Такође, она је предуслов опстанка живог света на планети Земљи. По народним веровањима – вода је „један од првих елемената универзума; извор живота и ослонац на коме се држи земља; средство за магично очишћење“, али је, на другој страни, „водени простор (...) осмишљен као граница

* sofija.miloradovic@sanu.ac.rs; sofija.miloradovic@filfak.ni.ac.rs

** Овај текст је резултат рада на пројекту 178020: *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора*, као и рада на пројекту 147016: *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије и израда мултимедијалног интернет портала „Појмовник српске културе“*, које у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

између земаљског и загробног света, као место на коме привремено обитавају душе мртвих (...) и средина у којој бораве нечисте силе“ (СМ 2001, *вода*).

♦ Када је о човековим егзистенцијалним потребама реч, вода служи утољавању жеђи, и сматра се да она као напитака представља својеврсну компоненту система исхране. „У всех народов, даже самых примитивных, есть определенный традиционный набор разных видов пищи, но, с одной стороны, многие из них, ведущие охотничье-собираТЕЛЬский образ жизни, для утоления жажды использовали только воду“, иако има података да су припадници оваквог начина привређивања који су живели на готово безводним просторима утољавали жеђ помоћу водених биљних сокова, као што су дивље лубенице у пустињи Калахари у Јужној Африци, или пак срж неких врста кактуса у Мексику (Арутюнов 2008, 14).

♦ Са језичког аспекта осмотрено, најшире узев, *вода* је прасловенска и свесловенска реч (рус., укр., блр., бут., мак., сх. *вода*, слов., чеш., словен. *voda*, пољ., д.-луж. г.-луж. *woda*), и творбено је веома продуктивна. О води се може, дакако, говорити и са аспекта когнитивне етнолингвистике, па тако и из угла интерпретације стварности која је садржана у језику, одн. језичко-културне слике света. Када су у питању категоризација предмета дефинисана као *профилисање*, значење као семантички корелат између језичког израза и стварности, те утврђивање односа између тзв. профила и значења, сматра се да „категоризација вишег нивоа не мора имати варијанте, али диференцијација може захватити један од нижих нивоа. На пример, *ватра/огањ* се у пољској народној језичкој традицији профилише углавном с обзиром на место појављивања (...), а *вода* – с обзиром на примену и употребу (вода као пиће, као средство хигијене, као лековито и магијско средство) [Majer-Baranowska 1993]“ (Бартмињски 2011, 127).

II

Никита И. Толстој је записао да „народни језик, наречја, народни обреди, представе и свеукупна народна духовна култура, заједно с елементима материјалне културе у њу укљученим, представљају јединствену целину, и с научне тачке гледишта, и у представама носилаца те културе“ (Толстој 1995, 54). Може се рећи и да „народни живот има свој језички израз“ (Богдановић 2007, 28). Стандардни језик је вештачка творевина, резултат договора, збирка прописаних правила, те се један народ ипак најбоље може познати по својим народним говорима.

♦ Темељи много чега у нашој филологији, па и темељи дијалекатске лексикографије, постављени су, на изванредан начин, првим издањем Вуковог *Рјечника* из 1818. године. Уз постављање на посебно место Елезовићевог *Речника косовско-метошког дијалекта* (1932), тек су се знатно доцније, осамдесетих година прошлог века, међу корицама *Српског дијалектолошког зборника* почели налазити и драгоцене речници „лексикографа аматера“ (нпр. правника, агронома), углавном са призренско-тимочког дијалекатског подручја. Ређе су се у почетку тога приметног посла прихватили стручњаци, али потом смо ипак од истражива-

ча Института за српски језик САНУ, као и од спољних сарадника на дијалектолошком пројекту Института, добили изузетно вредне дијалекатске речнике, а за последњи који наводим могло би се рећи да је готово реликвијарног карактера: *Из лексике Васојевића*, аутора Раде Стијовић (1990), *Речник говора Загараца*, у коауторству Драга и Жељка Ђупића (1997), *Речник говора јабланичког краја*, аутора Радмиле Жугић (2005), *Из лексике Качера*, у коауторству Драгољуба Петровића и Јелене Капустине (2011), *Речник говора северне Метохије*, аутора Милете Букумирића (2012). Такође, овде треба издвојити и значајан пројекат Матице српске на издавању *Речника српских говора Војводине*, под редакторством Драгољуба Петровића, у оквиру кога је објављено десет свезака (2000–2010).

♦ Грађа за овај прилог прикупљена је из двадесет четири српска дијалекатска речника, уколико узмемо у обзир да су аутори за Каменицу код Ниша и Црну Реку у источној Србији објавили и веома богате додатке првим издањима својих речника, док је дијалекатска лексика Тимока такође објављена у два дела, али и као посебна, изузетно обимна публикација након двадесет година од првог издања. Такође, придодата је и одговарајућа грађа из три дијалекатске термилошке збирке речи (Лазих 2000, Богдановић 2008, Петровић-Савић 2009), као и из две збирке народних умотворина (Златковић 1988, Ђокић 2005), а преузети су и примери из збирке дијалекатске лексике која се налази у склопу монографије о говору Свиничана – Срба у насељу Свиница на територији Румуније. Дакле, грађа која представља корпус за овај текст потиче са терена свих шест српских дијалеката. Треба рећи и то да су преузимање оригиналне значењске дефиниције, за ову прилику без улажења у питања адекватности лексикографског интерпретирања семантичког садржаја датих изведеница, тј. у питања одступања од лексикографске норме и дефинисања деривата у дијалекатским речницима (више у Жугић 2011, 403–412).

♦ „Постоји ли нешто што може обележити творбу речи у једном дијалекту и ставити је типолошки наспрам поступака за образовање исте категорије речи у другим дијалектима, па и у онима који чине основицу књижевног језика, те стога у исто време различитим од стандардног језика?“ (Богдановић 2007, 29). Одговор на ово питање је потврдан, јер се могу утврдити правци разликовања тзв. дијалекатске творбе у односу на творбу у књижевном језику, што потврђују и дијалекатски примери из прегледаних речника, уз напомену да су се творбени процеси у већини случајева одвијали по познатим творбеним моделима. Анализом дијалекатских примера из овога текста могао би се дати и изванредан допринос промишљањима везаним за суфиксну синонимију.

Издвојени примери из српских дијалекатских речника потврђују релативно богату суфиксалну деривацију од основа *вода* и *воден(и)*. Именичка лексема *вода* (па тако и од ње изведена придевска *воден*) улази у различите семантичко-творбене низове, који садрже деривате изведене од исте творбене основе различитим суфиксима, при чему се у оквиру једног оваквог низа могу наћи и дублетни (морфо)фонетски ликови.

„Уобичајено је да концепти носе називе према лексичким јединицама које их садржински најадекватније представљају (...), али је несумњиво да су у језику репрезентовани кроз читав низ лексема које улазе у одговарајућа творбена гнезда. Постојање творбено обележених форми у језику указује на њихов значај у језичкој свести говорника, будући да творбеној детерминацији подлежу оне особине појава из стварности које су по нечему важне за носиоце датог језика (Вендина 1998: 41)“ (према Лазић-Коњик 2012, 611).

♦ Уколико се жели утврдити скуп особина које су карактеристичне за начин концептуализације појма *вода* у свести носилаца српских народних говора, као један од значајнијих сегмената тзв. наивне слике света, морају се узети у обзир и бројни творбени деривати, „који преузимају и откривају извесне скривене конотације основног назива“ (Бартмињски 2011, 48), стални синтагматски спојеви, метафорички изрази, фразеолошки изрази, пословице и веровања.¹

Целине које су за ову прилику оформљене, а чија је кључна реч – и значењски и творбено гледано – *вода*, сведоче на својеврстан начин о ономе што је било од значаја у животу једне заједнице. Овај се радни глаголски придев не може изоставити зато што су *дијалекти* постали *документи*, (...) *најбогатија збирка података о прошлости нашег народног живота* – како је забележио П. Ивић.² Те целине су следеће: шест семантичко-творбених низова (врста сочног воћа, врста воћног напитка, полица за посуде с водом, посуда с водом за држање бруса током косидбе, занимање особе која се стара о снабдевању водом, зооним – водена змија), значењски радијус лексема *водица* и *водењак*, семантичко-деривационо гнездо са лексемом *воденица* као значењским центром, придевска образовања, стални синтагматски спојеви са речју *вода*, фразеолошки изрази и народне умотворине.

Уза све у овом одељку речено стоји следећа опаска Н. И. Толстоја: „При том се обично интерпретација појединачног елемента културе, културне реалије, готово у целини гради на анализи начина именовања или мотивације термина (назива)“ (Толстој 1995, 56).

III

У Вуковом првом издању *Српског рјечника* из 1818. године забележене су следеће лексеми, углавном све оне које ћемо знатно доцније налазити у српским дијале-

¹ Овом приликом, из разумљивих разлога економисања простором, нису представљене изведенице уз које је у речницима дата ознака за одређивање емоционалне експресије (деминутиви и хипокористици, аугментативи и пејоративи), потом сложене именице чији се први део изводи из именице *вода* или из придева *воден*, нити су навођени бројни микропоними у чијој се основи налази реч *вода*, који се јављају широм читавог српског језичког простора и од којих су неки забележени и у дијалекатским речницима из којих је прибрана грађа за овај текст.

² Више о овоме в. у Павле Ивић, *О језику некадашњем и садашњем*, Београд – Приштина 1990, 208.

катским речницима (понеке само са извесним фонетским модификацијама), и то у готово сваком од неколико кључних семантичко-творбених низова: *вода*, *воден* (нпр. крушка, јабука, вино), *водени* (нпр. за суд, тикву), *Водена неђеља*, *воденица*, *воденичица*, *воденичар*, *воденичарев/воденичаров*, *воденичарка*, *воденичишите*, *воденични* (нпр. камен, коло), *водир/водијер*, *водица* (где је прво значење дем. од *вода*, а друго је богојављењска вода), *водичар* (са значењем особе која у време празника иде од куће до куће, поје Спаси Господи и пошкропи водицом по кући), *водника* (за воду у којој преко зиме стоје јабуке), *водоноша*, *водопија/водоплав*, *водурина* (аугм. од *вода*) (Српски рјечник 1969). У прегледаним речницима једино нисам наишла на лексему *водичар*, али она постоји, тачније – њен множински лик *водичари*, у *Српском митолошком речнику*: „У околини Призрена, у некрштене дане, од Божића до Богојављења, двојица маскираних мушкараца опходе сеоска домаћинства (...)“ (СМР 1998, *водичари*).

♦ По атрибутима који уз њу иду, вода у своме првом, стандардном значењу може бити:³ *бунарска*, *слатка* ('вода из бунара која служи само за појење стоке', *жива* ('вода са извора'), *нетакнута/неначета* ('прва вода која се ујутру узме из бунара'; ускршњи колач се меси са том водом, у коју је потопљено црвено јаје: *Са рукавицом и житом домаћин је одлазио на бунар по неначету воду за чесницу, а житом из рукавице посипао је бунар пре узимања воде.*), *богојављенска*, *артешика/ертељска*, *тврда*, *мека*, *кисела*, *колоњска*, *пијаћа* (Војводина 2002, *вода* 1).⁴ У Војводини се праве и *кифлице из воде* ('колач од теста које се ставља у воду да нарасте'), а кућа или кров могу бити прављени *на две воде* ('кућа, кров са две косине') (Исто). Занимљиво је да се одређење *нетакнута/неначета* овде може тицати воде, док се у књижевном језику ови придеви односе пре свега на храну (док се не одвоји део од целине), или пак на уштеђевину (док се не почне трошити).

Када се, међутим, у говорима Војводине реч *вода* употребљава са значењем 'река, језеро и сл.', онда се она може атрибуирати на следеће начине: *подземна*, *слатка*, *бистра*, *чиста*, *мутна*, *бела* (= мутна), *флекава* ('замућена, усталасана вода'), *латинава* ('мочварна, баровита вода'), *удобна* ('вода погодног састава, вода у којој риба добро напредује'), *одређена/погодна/пригодна* ('ниво воде погодан за мрешћење риба и за риболов'), *жива* ('вода која тече'), *стајаћа/стојећа/мртва/затворена/ритска* ('вода која не тече'), *брза/оштра/јака*, *мирна/слаба/тиха*, *кратка* ('вода која брзо порасте и опадне'), *каменита* ('вода

³ „У тој уобичајеној, свакидашњој слици човека и света – сунце стално (...) излази и залази, звезде *трепере*, пут *води*, вода је *здрава* тј. питка или непитка“ (Бартмињски 2011, 47).

⁴ Лексеме из *Речника српских говора Војводине* дате су у моме тексту без ознаке акцента, јер је понекад насловна реч тако дата (пошто у записима са терена има примера са различито акцентованом истом речју), а и зато што у *Речнику* има различитих акценатских ликових исте речи, углавном у зависности од места у коме је она забележена, те сам овај начин сматрао практичнијим. Без ознаке акцента навођене су и лексеме које су оригинално, у појединим збиркама речи или народних умотворина, такође тако дате.

која тече по камену'), велика/висока, ниска/мала, дубока, фришка ('вода у прасту'), пролетња ('вода која надолази у пролеће'), летња ('вода која надолази у лето'), *полојита* ('плитка мирна вода која има равно дно без дубоких одсека'), *дојна* ('вода из доњег тока, из доњег слива') (Војводина 2002, *вода* 2). Када је реч о сфери употребе појединих овде наведених израза, очевидно је да велики број њих припада рибарској или алаској терминологији (што је уз поједине синтагме у речнику и назначено), те се стога води и приписују неке особине које се у стандардном језику могу везати за гардеробу или обућу, али никако за било коју врсту текућине (нпр. *флекава, удобна, пригодна*). Такође, треба скренути пажњу на синонимски придевски низ *стајаћа/стојећа/мртва/затворена/ритска*, када се говори о води која не тече, на супрот једном једином изразу *жива вода* – за воду која тече.

♦ И као што у Француској постоји израз *часно вино*, за који Бернар Пиво верује да на најбољи начин представља друштвену улогу вина у овој земљи (Pivo 2010, 9), могао би израз *жива вода* у нашем етнокултурном кругу представљати кључну синтагму са речју *вода* као централним лексичким елементом. У Срба се вода и иначе „замишља као живо биће. Она се у обредима поздравља и позива“, али и може да се *мучи* ако се не уклони с ватре на време, треба да се *одмори* пре но што се попије, а уме и да *прозевље* на местима где је изузетно плитко речно корито (СМР 1998, *вода*).

IV

Иако је и реч *вода* дијалекатска „увек када се среће као интегралан елемент одређеног дијалекатског лексичког система“ (РСГВ 2000, 11), велики број дијалекатских речника је рађен као диференцијалан, те ће се у њима најчешће наћи само изведенице од ове лексеме, фразеолошки спојеви у склопу којих се она среће и сл. Такође, и када се лексема *вода* у овим речницима даје као посебна одредница, њено основно значење, оно које се као прво наводи у *Речнику српскога језика* (РСЈ 2011, *вода*), најчешће неће бити дато јер се сматра стандардизованим, или ће пак бити стављен графички симбол који представља замену за дато лексичко значење. Стога ћу даље навести све што је у прегледаним речницима наведено уз лексему *вода*, уз напомену да у говору Тимока ова реч има акценат на ултими када се користи у своме основном значењу.

Грађа:

Да му дђе дан од водѣ. 'утопио се' Запросијо преко водѣ. 'с друге стране реке. ...да пуштим једну воду' помокрити се. Ово бурило пушића воду. 'цури' (Елезовић 1932)

вода 1. 'мокраћа', 2. 'количина течности која може да стане у чашу' (*Дај ми једну воду и пет кава.*), 3. 'течност у устима настала каквим надражајем', 4. 'зној' (Ускоци 1990)

вóда 'косина крова низ коју се слива киша'; *живиничка вода* 'извор поред реке, извор чија вода избија из речног песка'; *чѐтена вода* 'молитвена водница којом се попрскају новорођенче и породиља' (Тимок 2008)⁵
водá 'мањи извор, обично с отоком' или 'сваки водоток', а вода може бити и *забóрљива* тј. 'непријатна, неукусна, тешка' (Богдановић 2008)
вóда, израз *на-воду* у значењу 'по воду' (Црна Трава 2010)
вòда 2. 'зној' (Качер 2011)
вòда и са значењем 'мокраћа': *Заустáвите кòла да се скíнемо да пúштимо вòду* (Северна Метохија 2012).

♦ Први семантичко-творбени низ односи се на врсту воћа, тачније – на врсту јесење крушке, чији је назив мотивисан знатнијом количином воде коју садржи, нарочитом сочношћу. Изузетак је српски свинички говор у Румунији, где је у питању врста трешње.

Грађа:

воденџ 'врста крушке' (Пирот 1987)
воденџ 'врста сочне крушке, водењача' (Тимок 1990)
воденџ 'врста крушке': Ставља се у воду у јесен, а већ у јануару, око Светог Јована, права је посласлица. (Лужница 1997)
водењџ 'врста крушке' (Нишка Каменица 2004)
водењџ (обично мн.) 'врста јесење крушке водњикавих плодова, водењача' (Јабланица 2005)
водењáц 'јесења сочна крушка водењача' (Црна Трава 2010)
воденица 'сочна трешња' (Свиничани 1984)
водењача 2. 'крушка или какво друго воће са доста сока у себи, сочна воћка', 3. 'грудва снега са доста воде у себи', 4. 'врста траве, водњача' (Ускоци 1990)
водењача 'врста сочне крушке' (Војводина 2002)
водењáча 'крушка калуђерка' (Врање 2011)
водењаја/водењача 'сорта јесење крушке, караманка' (Качер 2011)
водењка 'врста крушке' (Нишка Каменица 2004)
водењáк 'врста крушке (дрво и плод)', *водењџи* за плодове ове крушке (Црна Река 1986)
водењáк 'врста сочне јесење крушке' (Врање 2011)
водѐнка 'врста сочне крушке' (Тимок 2008)
водѐнка/водунка 'јесења сочна крушка водењача', дем. и хип. *водунче* (Црна Трава 2010)
водун 'врста зимске крушке' (Врање 2011).

На основу наведених примера могу се издвојити три по роду опозитна творбена пара: *воденџ/водењџ/водењáц* – *воденица, водењача/водењка* – *водењáк, водунка* – *водун*. Уочава се истоветан број назвања мушког и женског рода. Занимљив је творбени лик *водун* (па и ж. р. *вод-ун-ка*), тј. суфикс *-ун*, који је „по Скоку стари словенски формант“ и који се, остављајући по страни антропониме

⁵ Из техничких разлога експираторни акценат графички је представљен као дугоузлазни.

типа Радун, Милун, Трифун, готово искључиво среће „у старим и мало познатим речима“, међу којима су и *кожун, горун, богатун* (Клајн 2003, 196).

У вези с ликом *воденица* забележеним у Свиници треба скренути пажњу на акценат као семантичко-диференцијални знак, јер ће се у овом говору истом лексемом, само са акцентом на пенултими, именовати млин на води. У говору Ускока се, дакле, истом лексемом именују, поред воћке, и водена снежна грудва и врста траве, у речнику качерског говора забележени су деривациони дублети, док је у Лесковцу забележен само множински облик *воденици* (Лесковац 1984). У Мачви постоји синтагма *водљикава бундева* 'бундева која у себи има пуно течности', насупрот тзв. брашнавој бундеви – оној која је зрела, са мало воде (Лазић 2000).

♦ Други семантичко-творбени низ везује се за врсту воћног компота, тј. за безалкохолни напиток који се добије када се у раствору воде и меда (или шећера) држи воће, обично крушке или јабуке. У основи овог напитка је вода, те му је саставом мотивисано именовање у народним говорима.

Грађа:

водњика 'вода у којој су биле крушке или клека' (па су преко читаве зиме пили *водњичу кај вино*) (Елезовић 1932)

водњика / *водњака* 1.а. 'сок од крушке или које друге воћке', 1.б. 'сок у воћном компоту' (Ускоци 1990)

водњика 'врста освежавајућег напитка од дивљих јабука' (Војводина 2002)

водњика 'напитак, сок од сувих јабука; сок добијен од више врста воћа које се држи у раствору меда и воде' (Качер 2011)

водљика 'вода у којој преври разно воће и која се зими пије' (попут расола, када се јабуке ставе у туршију) (Лазић 2000; Мачва 2008)

водница 'вода у којој превру плодови клеке или крушке која се употребљава као пиће, водњика' (Васојевићи 1990)

водница 1.а. 'сок од крушке или које друге воћке', 1.б. 'сок у воћном компоту' (Ускоци 1990).

Све наведене лексеме су женског рода и изведене су помоћу трију именичких суфикса: *водњика/водљика, водњака, водница/водница*. Једино су у Ускоцима забележени деривациони дублети. Такође, треба скренути пажњу на међудијалекатску лексичку хомонимију када је у питању лексема *водница*, пошто се она у Васојевићима везује за семему 'вода у којој превру плодови клеке или крушке која се употребљава као пиће', а у Војводини – за семему 'врста кухињске клупе на којој стоје посуде са водом' (уп. грађу из следећег, трећег семантичко-творбеног низа).⁶

⁶ У овом случају се не инсистира, као ни код међујезичке хомонимије – према ставу М. Алексић, на потпуној „подударности формалног састава чланова пара“ (Драгићевић 2007, 329), а неподудараше се односи на различите акценатске ликове лексеме *водница* у васојевићком говору и у говору Сремске Раче.

♦ Трећи семантичко-творбени низ односи се на место у кући на коме се држе посуде са водом, а то може бити удубљење у зиду, полица, или пак нека врста клупе. Дакле, ово место свој назив дугује сврси у коју се у домаћинству користи.

Грађа:

водник 'место где стоје судови с водом (удубљење у зиду, полица и сл.)' (Лесковац 1984)

водник 'место у кући где на дрвеној или каменој подлози стоје тестије с водом' (Пирот 1987)

водник 'место где стоје тестије (део стелаже)': *Кэт се напијеш воду, врни кунче у водник.* (Нишка Каменица 2004)

воданџик/вџдник 'удубљење у зиду, полица, слијепи прозор' (Пива 2004)

водник 'остава за тестије с водом' (Црна Трава 2010)

водница 'врста кухињске клупе на којој стоје посуде са водом' (Војводина 2002).

Као што се може видети, у четири речника са призренско-тимочке дијалекатске територије забележена је (и по месту акцента) истоветна лексема за семему 'место где стоје судови с водом', при чему је назив *водник*, уз дублетни облик *воданик* – настао суфигирањем нередукване именичке основе, забележен и у Пиви, на терену херцеговачко-крајишког дијалекта, премда се у значењској дефиницији датог уз њега не помиње у коју сврху служи оваква полица. У Војводини се ова реалија именује речју женског рода – *водница*, која у српском књижевном језику има следећа значења: 1. резервоар за воду, базен; 2. водена змија, белоушка; 3. водена биљка (РСЈ 2011, *водница*). Претходно је поменуто да се речју *водница* у говору Васојевића именује вода у којој се остављају да превру воћни плодови и која се потом пије.

♦ Четврти семантичко-творбени низ тиче се направе, посуде у којој косци држе у води брус за оштрење косе, а сва три назива (од којих сваки друкчије суфигиран), настала су по метонимијском моделу – посуда је названа по ономе што се у њој налази, а то је у овом случају – вода. По истом моделу добијен је и назив *брусџара* у северној Метохији.

Грађа:

водир 'рог од говечета или посуда сличног облика од метала, напуњена водом, коју косци носе за појасом и држе у њој брус за оштрење косе' (Војводина 2002)

водењак 2. 'водир' (Качер 2011)

водењаџа/водџир 'посуда са водом за држање бруса при косидби' (Северна Метохија 2012).

Назив *водир*,⁷ забележен и у северној Метохији и у Војводини, припада и лексикону српског стандардног језика, у коме се дефинише као 'рог или издубљен комад дрвета у коме косци држе воду и брус за оштрење косе' (РСЈ 2011, *водир*). Притом, у говору северне Метохије имамо триплетна назвања, два женског и једно мушког рода, за ову врсту посуде: *водир*, *водењача* и – од друге основе настала – *брусара*. Скрећем пажњу на чињеницу да је у Качеру лексема *водењак* двозначна; према првом се своме значењу дефинише као зооним, поред овде наведеног значења 'водир', другог по реду. Такође, и овде се може поменути међудијалекатска хомонимија, будући да се реч *водењак* јавља у српским дијалектима у више различитих значења (уп. на стр. 22–23), као и да се речју *водењача*, овде забележеном са датим значењем на терену косовско-ресавског дијалекта, именује врста сочне крушке у неким другим српским крајевима – на шумадијско-војвођанском, херцеговачко-крајишком и призренско-тимочком терену (уп. Војводина, Качер, Ускоци, Врање на стр. 17).

♦ Пети семантичко-творбени низ односи се на занимање особе која се стара о снабдевању водом, која доноси воду, а три изведена и један сложени назив за то занимање, забележени у говорима трију српских дијалеката, мотивисани су самом врстом датог посла, односно – робом која се продаје. У *Речнику лесковачког говора* забележена су два значења лексеме *водар*, при чему се друго односи на занимање, а прво – на место нечијег обитавања.

Грађа:

водár 1. 'човек који живи поред воде', 2. 'разносач воде, водоноша' (Лесковац 1984)

вòдár 'онај који носи воду' (Ускоци 1990)

водáрица 'она која је одређена да носи воду с извора у кућу' (Ускоци 1990)

водар/*водарош*/*водоноша* 'који доноси воду са јавне чесме, бунара; разносач воде' (када се појавио водовод, нестала је потреба за овим занимањем) (Војводина 2002)

водарица 'жена водоноша' (Војводина 2002).

И у лесковачком говору, и у ускачком говору, и у српским говорима Војводине бележи се изведеница *водар*, са једним од најпродуктивнијих именичких суфикса, при чему лексикони говора Ускока и говорâ Војводине познају и мовирани облик *водарица* (маскулинум *водар* + суфикс *-ица*), који се односи на женску особу и користи се такође као ознака занимања. У *Речнику српских говора Војводине* нашла су се чак три творбена лика са истим значењем, при чему је трећи – именичко-глаголска суфиксална сложеница. У српском стандардном лексикону постоје и лексема *водар* (и *водарица*) и лексема *водоноша*, док *водарош* изостаје, при чему је сасвим логична појава овога облика на терену Војводине,

⁷ Домаћи именички суфикс *-ир* „долази углавном само у *водир* (...), *косир* и *звекир*“ (Клајн 2003, 107).

будући да је суфикс *-арош*, по Скоку, настао „спајањем суфикса *-ар* с мађарским *-ои*“ (Клајн 2003, 184).⁸

♦ Шести и последњи семантичко-творбени низ тиче се једног зоонима, тачније – водене змије, чија су оба назвања мотивисана местом на коме живи.

Грађа:

водeњарка/водeњача 'змија која живи у води или поред воде, водена змија'
(Ускоци 1990)

водeњача 'водењак, врста неотровне змије' (Свиничани 1984).

Назив за ову врсту неотровне змије изведен је у ускочком говору од исте именичке основе двама различитим суфиксима, при чему изведеница *водeњача*, позната и свиничком говору у Румунији, постоји као ознака предмета са специфичном наменом ('водир') у северној Метохији (уп. на стр. 20), а као ознака врсте воћке ('врста сочне крушке') јавља се у Војводини, Качеру, врањском крају (в. стр. 17), па и у самим Ускоцима.

♦ Лексема која бива свеприсутна у српским народним говорима и која би имала значајан статус гледано са аспекта језичке слике појма *вода* јесте и именица *водица* у значењу 'освећена, света вода', првостепени дериват који, иако са традиционално деминутивно-хипокористичким суфиксом *-ица*, не чува деривационо очекивану семантику. Дакле, за разлику од деминутивно-хипокористичког значења *водица*, у коме је значење мотивне речи *вода* модификовано само са гледишта субјективне оцене, значење 'освећена, света вода' има нови денотат (уп. Јовановић 2010, 61). Да је реч о лексикализацији значења једног значајног појма из религијске сфере сведочи, на пример, косовско-ресавски говор Крушевца, у коме се поменути семантичка двозначност диференцира помоћу акцента: *вџдица* у деминутивно-хипокористичком значењу, а *водица* у значењу 'освештана вода'.⁹

У неким крајевима записивачи су уз реч *водица* бележили само значење 'освећена вода' или само деминутивно значење, док су у Црној Реци и Црној Трави забележена оба значења ове речи.

Грађа:

вџдица 'освештана вода' (Елезовић 1932)

водица 'освећена вода' (Црна Река 1986)

вџдица 2. 'освећена вода' (и назив *вџњица*) (Ускоци 1990)

водица 2. 'вода освећена у цркви или код куће, пред велике празнике и крсну славу' (и *света тезгарица*), *богојављенска водица* 'вода освећена на празник Богојављење' (Војводина 2002)

⁸ Иначе, *-арош* је „упадљиво (...) жаргонски обележен“, уколико се изузму лексеме *пецарош* и *цепарош*; на пример, уп. *тезгарош*, *прпарош*, *мућкарош* и др. (Клајн 2003, 184).

⁹ На семантичко-диференцијалну улогу акцента у овом случају скренуо ми је пажњу колега Владан Јовановић, научни сарадник у Институту за српски језик САНУ, на чему му најлепше захваљујем.

водица 'освећена вода' (Нишка Каменица 2004)
водица 'освећена вода' (Црна Трава 2010)
водица 'освештана вода' (Северна Метохија 2012)
водица 'освећена вода' (Лика 2013).

У вези са претходно реченим је и оним у множинском облику – *Водице*, који је у народу познат као име од старине за верски празник Богојављење, а забележен је широм косовско-ресавског и призренско-тимочког дијалекатског простора:

Водице (Елезовић 1932),¹⁰ *Водице* (Лесковац 1984), *Водице* (Црна Река 1986), *Водице* (Пирот 1987), *Водице* (Тимок 1990), *Водице* (Нишка Каменица 2004), *Водице* (Јабланица 2005), *Водице* (Црна Трава 2010).

У Тимок у је забележено и да народ на овај празник говори: *Водице*, *смрзні воденице* (Тимок 1990, *Водице*). Такође, треба скренути пажњу на податак да је у најновијем речнику тимочког говора (Тимок 2008) забележен назив *водокршиће* са значењем 'богојављенска водица', а да је *Водокршиће* у *Српском митолошком речнику* наведено као друго име за празник Богојављење: „Захваћена вода добија профилатичну моћ, а воде које се тада не захвате посвећују се изјутра крштењем (отуда: Водокршиће), бацањем крста од леда у воду“ (СМР 1998, *Богојављење*). Код Вука се може наћи и пословица везана за овај празник, након кога, како народ верује, не може више бити јаке зиме: *Водокршиће – зими око приће*.¹¹

Овде ваља поменути и то да се у Војводини именом *водица* назива, између осталог (наведено као четврто по реду значење), и 'извор или бунар који има лековиту или исцељујућу моћ' (Војводина 2002). Обично су појединци у знак захвалности уређивали таква места, тј. озиђивали бунар, подизали крст или капелу, а она се најчешће налазе изван насеља, у пољу, док су ретко уз цркву (и тада се назива *црквена водица*). Такође, у Рађевини се место на коме се млади окупљају (не испред цркве!) о неком мањем црквеном празнику назива *вддица* (Петровић-Савић 2009, 101).

♦ Лексема *водењак*, забележена у многим српским народним говорима, при чему – и са различитим значењима, такође је један од важнијих језичких сегмената у начину концептуализације појма *вода* у свести носилаца ових говора.

Грађа:

водењак 'мокраћна бешика код животиња' (Васојевићи 1990)
водењак 1. 'мокраћни мехур у овна или овце, бешика', 2. 'кромпир у коме има више воде него у другим кромпирима, воден кромпир', 3. 'даждевњак', 4. 'постелица код животиње', 5. 'камен који се лако распада; камен који је дуго стајао у води' (Ускоци 1990)

¹⁰ Елезовић бележи да је у питању „празник 1. јануара по старом календару“.

¹¹ Ову и још пословица о води в. у *Српске народне пословице*, Дела Вука Караџића (Мирослав Пантић, пр.), Београд: Просвета, 69–70.

водењак 'опна испуњена течношћу, која обавија ембрион код женки сисара' (за краву об.) (Војводина 2002)

водењак 'врста сочне јесење крушке' (Врање 2011)

водењак 'врста крушке (дрво и плод)' (Црна Река 1986)

водењак 1. 'водени миш, пацов', *водењак* 2. 'водир' (Качер 2011)

водењак синоним за *сотоњак* (Елезовић 1932)

водењак 'водени дух из приче за децу' (Црна Трава 2010)

Воденјак 'црн бик који, по предању, живи на дну Власинског језера и само повремено излази из воде' (Врање 2011).

Наведена грађа потврђује чак шест значења лексеме *водењак* у српским народним говорима: 1. анат. 'мокраћни мехур, бешика (код животиње)', 2. анат. 'омотач ембриона у материци, испуњен плодовом водом (код животиње, женке сисара)', 3. бот. 'врста крушке', 4. зоол. 'водени миш, пацов'/'даждевњак', 5. 'посуда у којој косци држе воду и брус за оштрење косе', 6. 'водени дух, зло митско биће'. Такође, треба скренути пажњу на то да у говору Ускока ова вишезначна лексема, поред оба анатомска термина и зоонима, има још два значења – 'кромпир у коме има доста воде' и 'камен који се лако распада', а да је у говору Качера она двозначна. О називу *водењак* за врсту крушке и за водир било је већ претходно речи (в. стр. 17 и 19).

У *Српском митолошком речнику* постоји одредница *водени човек*, на коју је упућен и *водењак*, а то је заправо „дух персонификован у човечјем лику. Он мами људе, нарочито кад прелазе реку брвном, увлачи их у воду и дави“ (СМР 1998, *водени човек*).¹² У вези са називом *водењак* који је забележио Г. Елезовић, упутивши притом на *сотоњак*, треба рећи да је у *Српском митолошком речнику* забележена и реч *водац*, као један од еуфемизама за ђавола, а зато што је, по народном веровању, Бог оживео свој лик који је спазио у води, не желећи да буде сам, и потом „тај оживели створ почне да квару божје послове“ (СМР 1998, *ђаво*). Оним *Воденјак*, како га М. Златановић бележи, у вези је са предањем познатим у Србији, Бугарској и Македонији, а односи се на снажног, најчешће црног бика, с великим роговима, „који је некад живео у дубоким стајаћим водама“, а за кога „се веровало да је риком или изласком из воде предсказивао несреће ширих размера или промену времена. Тако је, по предању, бик из Власинског језера риком предсказао руско-турски рат и сукоб Срба и Турака“ (СМ 2001, *водени бик*).

♦ Лексема *воденица*, којом се именује млин на водени погон (и, често, сама зграда), значењски је центар семантичко-деривационих гнезда у појединим српским народним говорима, у којима се налази име за малу воденицу, за власника воденице или онога који у њој ради, као и за његову жену, за место на коме је некада била воденица, за оно што се односи на воденицу (придевска реч) – понегде са дублетним морфофонетским образовањима. Непостојање деривационог низа са семантичким центром *воденица* у неким од речника српских народних говора може бити само последица диференцијалног лексикографског приступа.

¹² Речник бележи и назвање *водаркиња* за вилу која је добила име по своме пребивалишту, јер живи у води (*Исто, вила*), али тај назив нисам срела у дијалекатским речницима.

Грађа:

воденичар (Елезовић 1932)
воденица/воденица, воденич'ар (Свиничани 1984)
воденичка дем. од *воденица* 'машиница за млевење ораха, кафе и сл.' (Црна Река 1986)
воденичка/воденичће 'мала воденица' (Пирот 1987)
воденичка 'мала воденица' (Тимок 1990), *воденица* (Тимок 2008)
воденичарин 'воденичар' (Црна Река 1993), *воденичка* 'мала воденица' (Црна Река 1993)
воденица (Лужница 1997)
воденица, воденичар, воденичарка, воденички (камен нпр.) (Војводина 2002)
воденичка 'воденичица', дем. и хип. (Нишка Каменица 2004)
воденичка дем. и хип. од *воденица* (Јабланица 2005)
воденица, воденичиште (Богдановић 2008)
воденица, воденице 'набело' (за производњу белог брашна) (Мачва 2008)
воденица (дем. и хип. *воденичка*) 'млин на реци' или 'ручни метални млин којим се меље кафа', *воденичиште* (Црна Трава 2010)
воданица/воденица, воданичар/воденичар (Северна Метохија 2012).

Овом списку грађе придодају се и стални синтагматски, лексичко-семантички спојеви забележени у *Црнотравском речнику: воденички камен, воденички кантар, воденичко коло* (Црна Трава 2010). У пренесеном значењу ће се синтагма *воденички камен* употребити за напорну особу, док реч *воденица*, поред свог основног значења, у црнотравском (Црна Трава 2010) и тимочком (Тимок 2008) крају има и пренесено значење 'жена која много говори, причалица, алапача', а у Мачви се за онога ко превише прича каже да *меље ко воденица* (Мачва 2008). Треба скренути пажњу и на чињеницу да се у неким народним говорима воденицом може назвати и ручни млин, машиница за млевење кафе, ораха и сл., али и да је у Црној Реци за овакав ручни млин забележено деминутивно именоване *воденичка*.

Када је у питању однос између назива *воденица* и *млин*, тј. између *nomina agentis воденичар* и *млинар*, веома корисни подаци налазе се у дијалекатском материјалу прикупљеном за *Опшлесловенски лингвистички атлас*. На основу тог материјала, обједињеног у осмом лексичком тому *Професији и общественна живњ* (Варшава 2003),¹³ Ј. Сјатковски је направио анализу назива појединих занимања и закључио да се назив **vodeničarъ* (млинар који ради у млину на водени погон) „występuje we wschodniej części Słowiańszczyzny południowej. W materiałach OLA poświadczona jest ta nazwa powszechnie w dialektach macedońskich (...), dominuje w Serbii (...) obok sporadycznej nazwy **mlinarъ*, na północy Czarnogóry (...), we wsch. Sławonii **vodeničarъ* występuje obok **mlinarъ*, poza tym zapisano go w dwóch punktach serbskich w Rumunii (...) oraz obocznie w punkcie serbskim na

¹³ Доступно на интернет страници *Опшлесловенског лингвистичког атласа*: <http://slav-atlas.org>.

Węgrzech.“ Када је о дијакроном аспекту реч, Сјатковски наводи да „w źródłach historycznych *vodeničar* 'młynarz' na terenie serbsko-chorwackim poświadczony jest, jak się zdaje, od XVII wieku (J. Mikalja, Słownik, 1649), głównie z Serbii (m.in. też z Baczki, Wojwodiny, Śremu, Kosowa). (...) Jak widać, płynna granica między nazwami **vodeničarь* i **m(ъ)linarь* nie uległa w ciągu wieków większym zmianom“ (Siatkowski 2005, 225–226).

♦ Изван наведених семантичко-творбених низова остају следеће лексеме, међу којима се нашао и једини префигирани (тачније, префигирано-суфигирани) облик у осмотреној грађи:

водарина 'такса за воду' (Војводина 2002)
водешњак 'кишовит летњи период': *Преко лето, ники пџт је горешњак, ники пџт водешњак.* (Јабланица 2005)
пџводња 'поплава' (Тимок 1990).

Овде треба навести и лексему *поводањ*, префиксално-суфиксалну изведеницу у истом значењу као *поводња*, коју је Вук забележио у *Српском рјечнику* из 1852. године, са напоменом да се говори у Мачви.

*

♦ Уколико примере из издвојене дијалекатске грађе устројимо према врстама речи, примећује се и знатан број придева изведен од именице *вода*, при чему се у појединим крајевима бележе дублетна, па и триплетна придевска образовања:

водџн (Елезовић 1932)
водџн: *водџн камен се познава: мџсан је...* (Црна Река 1993)
воден 'који садржи много воде, сочан' (за крушке нпр.) (Војводина 2002)
вџден 'водњикав' (за воће) (Качер 2011)
водан 'који је са много воде, воденаст' (Тимок 1990)
водџн (Свиничани 1984)
водџњав 'водњикав, који у себи садржи више воде него што је потребно' (за дињу нпр.) (Врање 2011)
водџњав 'са доста воде' (Нишка Каменица 2004)
водџњав 'са доста воде, водњикав' (воћка, ливада) / *водњикав* (Црна Трава 2010)
водњикав/водњикаст 1. 'који има сувише воде, разблажен водом' (млеко, вино, дулек); 2. 'влажан, сузан; безизразан' (о очима, погледу) (Војводина 2002)
водљив 'са водом, водњикав': *зрџле лубџнице су водљиве...* (Црна Река 1993)
водљив/водњикав 'који у себи садржи већу количину воде': *Црвџни компџри су водљиви па нџсу џкусни ка бџли.* (Северна Метохија 2012)
водњив 'водњав; влажан' (за тло) (Врање 2011)
вџдењџс/вџдињџс/вџдњикас 'који има у себи воде, воден, воденаст' (Ускоци 1990)
водурљив 'са пуно воде' (Црна Река 1986)
водурљав/водурњав 'влажан, мочваран' (Пирот 1987)
водурљав/водурљив 'који у себи има доста воде, водан' (Тимок 2008)

водерљив 'мочваран, са пуно воде' (Нишка Каменица 2004)
водурљив 'водњикав' (Црна Трава 2010).

Дакле, на основу наведених примера могу се издвојити четири групе придева насталих суфиксацијом од именице *вода*:

воден/водан/водн
водењав/водењкав/водњикав
водљив/водњив
*водењас/водињас*¹⁴/*водњикас(т)*.

Овде треба додати и придевско образовање *водњий* 'који је у вези са водом, који је у води', забележено у северној Метохији (Северна Метохија 2012): *тўрил'и би у водњў тўриш'ју*.¹⁵

Такође, посебно наводим творбени низ *водурљив/водурљав(/водурњав)*, неколико придевских образовања забележених на простору јужне и југоисточне Србије, са редукованом именичком основом и проширеним суфиксима на *-ив* и *-ав*. Будући да су ови придеви изведени од аугментативне именице *водурина*, њихово обједињујуће значење је 'који у себи има доста воде; са много воде'. И у српском стандардном језику *водурина* је аугм. и пеј. од *вода*, али су наведене придевске речи искључива „својина“ народних говора.

Када придевска образовања која припадају четири ма дијалекатским творбеним низовима упоредимо са придевским лексемама из једнотомника Матице српске (РСЈ 2011), уочићемо, између осталог, да се, на пример, стандардни српски придевски суфикс *-ив* везује за именичку основу *вода* само у дијалекатским примерима:

водан 'који се односи на воду; који обилује водом'
воден(и) 'који се односи на воду'
воденаст 'који је сличан води (по изгледу или укусу)'
воденкаст у дем. значењу: *воденаст* и *воден*
водњав 'пун воде, богат водом'
водњикав, водњикаст 'који има у себи сувише воде, пун воде'.

Незнатан је пак број придева насталих слагањем, који у првом делу имају именичку основу *вод-* и који су образовани уз помоћ спојног вокала *-о-*: *водоплаван* 'који је изложен поплавама' (Војводина 2002), *вододржан/вододрјжан* 'који не пропушта воду (о земљишту)' (Тимок 2008), *вододржан/вододрјжан* 'тло које је стално влажно, обично ливаде у низини' (Богдановић 2008). И у *Речнику српскога језика* Матице српске (РСЈ 2011) налазимо придевску лексему *водоплаван*, која може значити 'изложен поплави', али и 'који плави, који изазива поплаве', док стандардни сложени придев *вододрж(љ)ив*, друкчије суфигиран но његов

¹⁴ У примерима *водењас* и *водињас* у питању је упрошћавање финалне консонантске групе *-ст*.

¹⁵ Уп. именичке основе *летњи, пролетњи, јутарњи, вечерњи, крајњи*, као и изведенице од прилога *горњи, ближњи, даљњи* (Клајн 2003, 293).

дијалекатски пандан, има значење које је за придев *вододр(а)жан* забележено у Тимоку.

♦ У целој грађи нашао се само један глагол изведен од речи *вода* – *водарити* 'бавити се продајом и разношењем питке воде', па тако и девербал *водарење*, а забележен је у *Речнику српских говора Војводине* (Војводина 2002).

♦ Овде ћу навести и синтагме које су се нашле у прегледаним дијалекатским речницима, а у којима уз управну реч стоји одредба *водени* (тј. *водена*), при чему су у питању или народни празници или бионими:

Водена недеља 'седмица после Ускрса' (Војводина 2002)¹⁶

Водени понедељак 'други дан Ускрса, када момци поливају девојке' (тога дана се не насађују квочке да не би јаја била водена, тј. мућкови, а жене не треба да перу веш да не би добиле *водену болест*, тј. болест бубрега) (Војводина 2002)

Водени понедељак 'дан када се празнује од воде' (Тимок 2008)

Водена субота (Качер 2011)

водени бибер 'барска биљка, *Polygonum hydropiper*' (Војводина 2002)

водени цвет 'барска биљка, *Spurodella polytrrhiza*' (Војводина 2002)

водени бик 'врста чапље, *Ardea stellaris*' (Војводина 2002)

водени миш 'миш који живи поред воде' (Качер 2011).

Забрана обављања појединих послова у дане празновања *од воде* представља, заправо, начин заштите од водене стихије, па се тако *водени петак* и *водена субота* (има их по три у години) празнују да не би било поплава, односно, тих дана постоји забрана радова у пољу да река не би плавила усеве (СМР 1998, *петак*; *субота*).

V

У последњем одељку овога текста биће наведени и изрази, изреке, пословице и поређења, па и веровања у којима је *вода* – кључна реч.¹⁷ Између осталог, насупрот потреба човекова за водом и благотворност воде исказују се у народним изрекама и веровањима напореда са страхом и потпуном немоћи коју човек осећа пред надлазећом воденом стихијом. Свакако, значај воде у животу људи и њена

¹⁶ „Прва седмица по *Васкрсу* се назива *водена недеља*, а њен *понедељак*, који пада други дан *Васкрса*, назива се *водени понедељак*. У српским селима у Славонији је био обичај да људи воденог понедељка иду на богослужење, па су момке и девојке, који би се успавали и нису тог дана били на јутрењу у цркви – поливали водом. У Заглавку је *водени понедељак* ('*водени понедељак*') празнован од воде, тј. да се не удави“ (Недељковић 1990, 57–58).

¹⁷ „Показатељ устаљености особине (стереотипне особине – нап. С. М.) јесте и њено понављање у фолклорним текстовима који су репродуковани, понављани, клиширани. Посебну вредност имају пословице као минимални текстови и истовремено јединице речника. Ако се у дефиницији 'воде' нађу особине да она гаси жеђ, да се доноси са бунара, да је у реци, да за време кише пада у виду капи из облака – онда ће на стереотипност тих особина указивати, између осталог, пословични изрази типа: (...) (Нема ко да му дода чашу воде), (...) (Сипати воду у бунар), (...) (Много је воде реком отекао), (...) (Лије као из кабла)“ (Бартмињски 2011, 104).

свеприсутност у њиховом окружењу чине број фразеолошких израза, пословица и веровања за њу везаних импозантним, а овде је дато само оно што се нашло у одабраним дијалектолошким изворима.

♦ У *Речнику српских говора Војводине* (Војводина 2002) налазе се следећи изрази и изреке:

пустити воду 'мокрити', *стала му вода* 'не моћи мокрити (о човеку или домаћој животињи)', *косити о води* 'пити воду (уместо вина или ракије) за време косидбе', *читати ко вода* 'течно читати', *има га ко ладне воде* 'има га у изобиљу', *расти ко из воде* 'брзо расти', *чувати ко мало воде на длану* 'добро чувати, пазити', *пропасти ко у мутну воду* 'нестати без трага';

бити између ватре и воде 'бити између две опасности', *проћи кроз ватру и воду* 'доживети велике тешкоће и искушења', *ићи (за кога) у ватру и воду* 'бити спреман на све', *крв није вода* 'не може се бити равнодушан према сроднику', *мутити (коме) воду* 'стварати неке неприлике', *терати воду на своју воденицу* 'вешто подешавати ствари у своју корист', *превести жедна преко воде* 'преварити некога', *тија вода брег рони* 'упорношћу се савлађују све тешкоће', *дошла (му, јој) вода до носа* 'наћи се у тешком положају', *(још увек) имати воду у глави* 'бити незрео', *ко не чува воду, не чува ни маст* 'у односу према ситницама огледа се однос према крупним стварима', *и вода има зубе* 'одећа се уништава честим прањем'.

♦ Драгољуб Златковић је, бележећи у пиротском говору пословице и поређења (Златковић 1988), прибележио и следеће изреке, па и једну клетву:

Водá да ти нејé комшија.

Водá донéла, водá однéла. / Водá однéла, водá донéла. / Водá однóси, ама и донóси. Тако и клетва *водá да га однесé.*

Водá и óгањ да ти несú комшије; óгањ мóж да угáсиш, воду не мóж да сáпреш.

Водá и рáбота не гóје човéка.

Водá извíра, нáре не извíрају.

Водá је благодéт.

Водá прóјде, нéсак остáне.

Међу народним умотвотринама из села Скорице код Ражња (Ђокић 2005) нашле су се и ове пословице:

Жедни волови не пробир'у воду.

Збрала вода шушљак да је више лома. (Скупило се друштво, али никакво.)

Кoj' раки'у вечера, доручку'е воду.

Обиђуша воду ни'е, а другема црева крче. (То је жена која „обилази“, тј. проба јело, а у патријархалној породичној заједници је то јетрва која је дате седмице редуша.)

Покривена вода русје нема. (Повучен човек боље пролази у животу.)

Пушти низ воду, чекај уз воду. (Добročинство се вишеструко враћа.)

У Скорици се каже и *пошла Прдна на воду*, онда када се народ жели подсмехнути особи која тобоже ради нешто важно.

♦ У Црној Реци чују се следећи изрази: *вѡда* и *лѡба* 'оскудно јело које чини пројин хлеб надробљен у добро посољену воду', *лупа се кај вѡда од брѡгови* 'заноси се', *пронѡси водѡцу* 'обилази познанике и распричава нешто по селу' (Црна Река 1986). Израз *кѡд појде вода узбрѡ*, са значењем 'никад', забележен је у тимочком крају (Тимок 2008). У селу Прекале у северној Метохији каже се *ѡћ у вѡду* за тканину која се скрати, скупи: *Свѡ што је изѡткано ка се нрѡви нѡт опѡре помѡло ѡће у вѡду*, а у Гораждевцу живи и израз *дѡвѡта воденица*, којим се указује на нечије богатство, изобиље (Северна Метохија 2012).

♦ Када је реч о народним веровањима везаним за воду, у *Великом народном сановнику* може се прочитати да снивање мутне воде није добар знак и да најчешће предсказује болест, а лош је предзнак и ако се у сну пије топла вода. Насупрот овоме, снивање бистре воде предсказује добру срећу, док дубока вода представља знак опасности (Narodni sanovnik 1988, *voda*). Ономе који сања воденицу предстоји напредак у пословима којих се подухватио (Narodni sanovnik 1988, *vođenica*).

У Лужници (Лужница 1997) су прибележена следећа веровања која се тичу воде:

*На вѡду ни змија не дѡра чѡвѡка.
Који пију вѡду зајѡдно, че им ѡмру маће.
Који отврља вѡду од руће, отврља си срећу.*

У Мачви се каже *бѡцити вѡду за кѡм*, јер се верује, као и у многим другим српским крајевима, да ће тада посао за којим се пошло ићи *ко хладна вода* (Мачва 2008).

* * *

Двема народним пословицама које припадају двама географски међусобно веома удаљеним и посве различитим културноисторијским и конфесионалним круговима окончаћу ову, тек у назнакама испричану причу *о води и понечему од воде* у богатим збиркама речи из српских народних говора, од којих су највећи број прибрани и устројили аматери у дијалекатској лексикографији, али делатници за које је тешко рећи јесу ли били врснији познаваоци говора чије су речи пробирали или пак већи ентузијастички у једном дугом и приметном послу. Овим се двама пословицама недвосмислено јасно и готово свечано исказује својеврсно сродство по драгоцености – сродство између воде и добротности: *пушити низ воду, чекај уз воду* (народна пословица пореклом из Нишавског округа) — *кад нешто учиниши из душе, из тебе потече река* (суфијска пословица пореклом из Турске¹⁸).

¹⁸ Податак добијен љубазношћу мр Мирјане Нешић, дипл. филолога оријенталне филологије.

Извори

- Богдановић 2008 – Недељко Богдановић, Земљописна и њој сродна лексика југоисточне Србије, *Српски дијалектолошки зборник LV*, Београд, 429–518.
- Васојевићи 1990 – Рада Стијовић, Из лексике Васојевића, *Српски дијалектолошки зборник XXXVI*, Београд, 119–380.
- Војводина 2002 – *Речник српских говора Војводине*, Свеска 2: В–Д (Драгољуб Петровић, ред.), Нови Сад: Матица српска.
- Врање 2011 – Момчило Златановић, *Речник говора југа Србије*, Врање: Аурора.
- Ђокић 2005 – Томислав Ђокић, *Вито перо жерово (народне умотворине села Скорице)*, Ражањ: Општинска народна библиотека.
- Елезовић 1932 – Гл. Елезовић, Речник косовско-метохиског дијалекта, Свеска прва, *Српски дијалектолошки зборник IV*, Београд.
- Загарач 1997 – Драго Ђупић, Жељко Ђупић, Речник говора Загарача, *Српски дијалектолошки зборник XLIV*, Београд, 1–615.
- Златковић 1988 – Драгољуб Златковић, Пословице и поређења у пиротском говору, *Српски дијалектолошки зборник XXXIV*, Београд, 341–683.
- Јабланица 2005 – Радмила Жугић, Речник говора јабланичког краја, *Српски дијалектолошки зборник LI*, Београд.
- Качер 2011 – Драгољуб Петровић, Јелена Капустина, Из лексике Качера, *Српски дијалектолошки зборник LVIII*, Београд, 1–336.
- Лазић 2000 – Анђелка Лазић, *Јела и пића у Мачви*, Шабац: Аутор.
- Лесковац 1984 – Брана Митровић, *Речник лесковачког говора*, Библиотека Народног музеја у Лесковцу, Књига 32, Лесковац.
- Лица 2013 – Анка Стојаковић, Јован Мандарић, *Рјечник личког говора*, Београд: Ауторско издање.
- Лужница 1997 – Драгослав Манић Форски, *Лужнички речник*, Бабушница: Дом културе.
- Мачва 2008 – Анђелка Лазић, *Грађа за речник говора Мачве*, Шабац: Дом културе.
- Нишка Каменица 2004 – Властимир Јовановић, Речник села Каменице код Ниша, *Српски дијалектолошки зборник LI*, Београд, 313–688.
- Нишка Каменица 2007 – Властимир Јовановић, Додатак Речнику села Каменице код Ниша, *Српски дијалектолошки зборник LIV*, Београд, 403–520.
- Петровић-Савић 2009 – Мирјана Петровић-Савић, *Лексика свадбених обичаја у Рађевини*, Монографије 7, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Пива 2004 – Светозар Гаговић, Из лексике Пиве (село Безује), *Српски дијалектолошки зборник LI*, Београд, 1–312.
- Пирот 1987 – Новица Живковић, *Речник пиротског говора*, Библиотека „Културна баштина“, књига II, Пирот: Музеј Понишавља.
- Свиничани 1984 – Миле Томић, Говор Свиничана, *Српски дијалектолошки зборник XXX*, Београд, 7–265.
- Северна Метохија 2012 – Милета Букумирић, *Речник говора северне Метохије*, Монографије 15, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Српски рјечник 1969 – Дела Вука Караџића, *Српски рјечник* (Павле Ивић, прир.), Београд: Просвета.
- Тимок 1988 – Јакша Динић, Речник тимочког говора, *Српски дијалектолошки зборник XXXIV*, Београд, 7–335.

- Тимок 1990 – Јакша Динић, Додатак речнику тимочког говора, *Српски дијалектолошки зборник XXXVI*, Београд, 381–422.
- Тимок 2008 – Јакша Динић, *Тимочки дијалекатски речник*, Монографије 4, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ускоци 1990 – Милија Станић, *Ускочки речник*, Књига I: а – њушкало, Београд: Научна књига.
- Црна Река 1986 – Миодраг Марковић, Речник народног говора у Црној Реци, *Српски дијалектолошки зборник XXXII*, Београд, 243–500.
- Црна Река 1993 – Миодраг Марковић, Речник народног говора у Црној Реци, *Српски дијалектолошки зборник XXXIX*, Београд, 149–398.
- Црна Трава 2010 – Радосав Стојановић, Црнотравски речник, *Српски дијалектолошки зборник LVII*, Београд.

Литература

- Арутюнов 2008 – С. А. Арутюнов, Напитки народова мира, *Хмельное и иное. Напитки народова мира*, Москва: РАН – Институт етнологије и антропологије им. Н. Н. Миклауха-Маклаја, 14–19.
- Бартмињски 2011 – Жежи Бартмињски, *Језик – слика – свет. Етнолингвистичке студије*, Београд: SlovoSlavia.
- Богдановић 2007 – Недељко Богдановић, *Ајд лако, ајд лагано*, Ниш: Лично издање као уздарје.
- Драгићевић 2007 – Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Жугић 2011 – Радмила Жугић, Лексикографски поступци тумачења семантике изведеница на основу односа творбене основе и творбеног форманта, *Граматика и лексика у словенским језицима*, Зборник радова с међународног симпозијума, Нови Сад: Матица српска, Београд: Институт за српски језик САНУ, 403–412.
- Јовановић 2010 – Владан Јовановић, *Деминутивне и аугментативне именице у српском језику*, Монографије 9, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Клајн 2003 – Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, II део – Суфиксација и конверзија, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ, Нови Сад: Матица српска.
- Лазић-Коњик 2012 – Ивана Лазић-Коњик, Семантичко-деривациони потенцијал речи у откривању лексичких и културних конотација (на примеру концепта *живот*), *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима*, Зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта, Београд: Филолошки факултет, 609–621.
- Недељковић 1990 – Миле Недељковић, *Годишњи обичаји у Срба*, Београд: Вук Караџић.
- РСГВ 2000 – *Речник српских говора Војводине*, Свеска 1: А—Б (Драгољуб Петровић, ред.), Нови Сад: Матица српска.
- РСЈ 2011 – *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- СМ 2001 – *Словенска митологија. Енциклопедијски речник* (Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, ред.), Веоград: Zepher Book World.
- СМР 1998 – Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник* (Друго допуњено издање), Београд: Етнографски институт САНУ.
- Толстој 1995 – Н. И. Толстој, *Језик словенске културе*, Ниш: Просвета.

Narodni sanovnik 1988 – *Veliki narodni sanovnik*, Edicija Novi Sad, knj. 153, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

Pivo 2010 – Bernar Pivo, *Rečnik zaljubljenika vina*, Drugo izdanje, Beograd: Službeni glasnik.

Siatkowski 2005 – Janusz Siatkowski, *Słowiańskie nazwy wykonawców zawodów w historii i dialektach*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Wydz. Polonistyki, Instytut Sławistyki Południowej i Zachodniej.

Sofija Miloradović

WATER AND SOME WATER-CONNECTED TERMS IN SERBIAN DIALECT DICTIONARIES

S u m m a r y

This paper presents noun and adjective lexemes derived from the noun voda (water) or the adjective voden (watery), recorded in twenty eight Serbian dialect dictionaries and word collections. It also presents syntagmatic compounds, phraseologisms, proverbs and belief that share the key word – water. The noun lexeme voda (and its derivate, the adjective lexeme voden) enters various semantic-formative sequences, containing derivates of the same formative basis by means of different suffixes, including doublet (morpho)phonetic characters within the same sequence. The entities formed for this occasion, containing – both semantically and formatively – the key word voda, represent a singular testimony of what was important in the life of a community. The entities are the following: six semantic-formative sequences (a sort of juicy fruit, a shelf for water jugs, a water container for the whetstone during grass mowing, the work of a person charged with the supplying of water, a zoonym – water snake), the semantic scope of lexemes vodica and vodenjak, the semantic-derivative nest with the lexeme vodenica as the semantic center, adjective formations, constant syntagmatic compounds with the word voda, phraseological expressions and folk sayings.